

Literatura przedmiotu z lat 1939-1949 na temat losów bibliotek w czasie okupacji niemieckiej

Badając historię bibliotek w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej, musimy się odnieść nie tylko do źródeł, ale i wszelkiego rodzaju opracowań, literatury przedmiotu. Piśmiennictwo bibliologiczne, naukowe, monografie historyczne zagadnień, instytucji i organizacji stanowią źródła wiadomości o bibliotekach stosunkowo najpełniejsze i najbardziej kompetentne, zwłaszcza przy odczuwalnym niedostatku bibliologicznych wydawnictw źródłowych. Przy czym należy pamiętać, że granica między opracowaniami a źródłami bywa tutaj płynna, np. w przypadku adnotowanych spisów bibliograficznych. Naturalnie, publikacje tego typu zawierają często jednostkowe informacje źródłowe, ale w nich właśnie można znaleźć najwięcej informacji merytorycznych, przede wszystkim w fachowych i naukowych opracowaniach bibliotekarzy i ich wspomnieniach. Jak stwierdza Barbara Bieńkowska „w opracowaniach dotyczących innych kwestii tematyka księgozbiorów zajmuje oczywiście dalsze miejsca, ale również w znaczący sposób pomnaża o nich wiedzę”¹, mając na myśli publikacje naukowe. Jednak historyk dziejów bibliotek czasów wojny i okupacji nie może pozostać obojętny wobec wszelkich przekazów na temat ich losów, przekazów o charakterze nienaukowym, dokumentalnym, literackim, czy nawet propagandowym, publikowanych w różnego rodzaju wydawnictwach.

Dlatego w badaniach nad dziejami bibliotek w czasie wojny i okupacji tak istotne są wszelkie publikacje z lat 1939-1945, a także późniejsze – z lat 1946-1947, gdyż niezależnie od wartości merytorycznej informacji, jakie zawierały, są z jednej strony uczestnikiem a z drugiej, świadectwem opisywanych wydarzeń.

Baza źródłowa do badań nad historią bibliotek w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej jest ogromna i bardzo zróżnicowana. Zakres i zasięg tej problematyki najlepiej ukazuje jej bibliografia. Przykładem takiego opracowania jest „Bibliografia” do publikacji „Straty bibliotek w czasie II Wojny Światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy”, autorstwa Urszuli Paszkiewicz². Bibliografia, obejmująca piśmiennictwo dotyczące strat poniesionych przez biblioteki naukowe, publiczne, szkolne i fachowe oraz prywatne w granicach Polski z 1945 r., zawiera 908 pozycji wydanych do 1993 r. Mimo, że jest to bibliografia niepełna, uwzględniająca tylko ważniejsze pozycje z piśmiennictwa regionalnego, a pomijająca dużą część „wzmianek o stratach bibliotek, zawartych w monografiach miast, instytucji, stowarzyszeń, szkół i osób, które mogły poruszać problematykę strat wojennych”³, daje obraz wagi badań nad dziejami bibliotek dla prac z zakresu historii kultury, literatury, naukoznawstwa (straty w zbiorach bibliotecznych dotknęły wszystkie dyscypliny naukowe uprawiane w Polsce międzywojennej), historii politycznej, prawa, biografistyki, historii mniejszości narodowych, wyznań religijnych, oświaty

i szkolnictwa. Szczególne znaczenie w tym kontekście mają badania nad historią bibliotek w skali regionalnej, lokalnej. Przykładem może być tutaj bibliografia piśmiennictwa poświęconego okupacyjnym losom i stratom bibliotek krakowskich zestawiona przez Piotra Lechowskiego (171 opublikowanych opracowań) w monografii „Biblioteki Krakowa w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945”⁴.

Ow dorobek piśmienniczy powstawał w oparciu o źródła, których waga była nierówna, przede wszystkim z powodu strat w dokumentacji bibliotecznej w czasie okupacji i różnej wartości ocalałej dokumentacji⁵. Straty kultury polskiej, w tym bibliotek, w latach 1939-1945 były tak ogromne, że informowanie o nich, ich dokumentowanie, w tym poprzez publikacje różnego rodzaju – w trakcie okupacji niemieckiej i zaraz po ustąpieniu wojsk niemieckich z terenu Polski w 1944 r. – stało się niejako obowiązkiem narodowym, zwłaszcza w kontekście ewentualnych rewindykacji i odszkodowań⁶. Przy czym problem rewindykacji i odszkodowań pojawiał się w opracowaniach także w następnych dziesięcioleciach⁷.

Wśród autorów informacji na temat okupacyjnych losów bibliotek w latach 1939-1949 przeważały osoby, które nie specjalizowały się w bibliotekarstwie. Stąd np. w zbiorach Państwowego Instytutu Książki już w 1949 r. znalazło się m.in. kilkanaście tysięcy wycinków prasowych dotyczących książki i biblioteki⁸. W niniejszym opracowaniu chciałbym się skupić przede wszystkim na publikacjach istotnych z punktu widzenia badacza historii bibliotek.

Pierwsze, ważniejsze publikacje, odnoszące się do strat bibliotek polskich, wydano na emigracji. Powstały dzięki akcji rejestracji strat i szkód wojennych rozpoczętej w listopadzie 1939 r. przez warszawską komisję Antoniego Olszewskiego. Komisja ta po utworzeniu Delegatury Rządu RP na Kraj została włączona do Departamentu Likwidacji Skutków Wojny Delegatury Rządu na Kraj jako dział literatury i piśmiennictwa. Kierował nim Wacław Borowy. Owocem prac Departamentu było powstanie w 1942 r. książki „The Nazi-Kultur in Poland by several Authors of necessity temporarily anonymous (written in Warsaw under the German occupation)”, w której rozdział VI poświęcony był losom bibliotek polskich podczas wojny i okupacji, wg stanu wiedzy na sierpień 1941 r., a jego autorem był prawdopodobnie Józef Grycz⁹.

Informacje z kraju – przesyłane przez Komisję A. Olszewskiego, a także inne instytucje Polskiego Państwa Podziemnego: Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu ze Stanisławem Lorentzem, który zajmował się sprawami kultury, Departament Informacji Delegatury Rządu, Wydział Informacji Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej ZWZ¹⁰ – docierały do różnych agend emigracyjnego Rządu Polskiego. Już w 1940 r., na terenie Francji, powstał zespół, który działał później jako Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych przy (od 1940 r.) Ministerstwie Informacji i Dokumentacji. Ministerstwo – już w Wielkiej Brytanii – opublikowało w 1941 r. informacje na temat strat kultury polskiej w „The German occupation in Poland”¹¹. Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych działało później przy Biurze Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych, a od lipca 1942 r. w ramach Ministerstwa Prac Kongresowych. Jego zadaniem było przygotowanie roszczeń wobec Niemców i ich koalicjantów. Zbierając informacje o stratach kultury polskiej, dzięki działalności Departam-

mentu Likwidacji Skutków Wojny, Biuro opracowało publikację „Cultural losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation 1939-1944”¹² – „Straty kultury polskiej”. „Katalog strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944”, oraz „Straty kultury polskiej 1939-1944”¹³. Ciekawe, że Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych zdobywało informacje nie tylko z kraju – akty represji wobec książki i bibliotek odnotowywała również prasa podziemna¹⁴, ale analizowała także prasę niemiecką i współpracowała z siecią korespondentów/agentów w Szwajcarii, Szwecji, Portugalii, Hiszpanii, Stanach Zjednoczonych oraz w samych Niemczech¹⁵. Oczywiście dane te miały charakter fragmentaryczny, niepełny – ostatnie meldunki z Kraju pochodziły z lutego 1943 r. – często sprzeczny z rzeczywistością, co w naturalny sposób wynikało z uwarunkowań w jakich pracowali informatorzy Biura. Jednak warto podkreślić, że kwestia strat bibliotecznych była obecna zarówno w piśmiennictwie naukowym¹⁶ jak i w prasie emigracyjnej, zarówno w czasie wojny¹⁷, jak i po niej¹⁸. Przy czym wartość opracowań emigracyjnych wynikała przede wszystkim ze szczególnej uwagi, jaką poświęcały losom kultury polskiej, w tym bibliotek, na Ziemiach Wschodnich II Rzeczypospolitej¹⁹.

Również działalność okupantów pozostawiła po sobie ślady, nie tylko w postaci zarządzeń wykonawczych, raportów i korespondencji pomiędzy poszczególnymi agendami władz okupacyjnych, ale i publikacji prasowych, w tym kierownika Głównego Zarządu Bibliotek (Hauptverwaltung der Bibliotheken im GG) Gustava Abba²⁰. W tym kontekście warto wymienić wybór dokumentów źródłowych pt. „Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945” w opracowaniu Andrzeja Mężyńskiego²¹, a także zwrócić uwagę na niemieckojęzyczne powojenne wydawnictwa źródłowe i opracowania²². Znamienna jest przy tym stosunkowo nieznaczna ilość oryginalnych, niemieckich opracowań na temat polityki kulturalnej władz okupacyjnych w Polsce, co świadczy o stanie świadomości niemieckiej w tym zakresie.

W latach czterdziestych XX w. rejestrację strat bibliotecznych kontynuował Kościół katolicki, co przyniosło publikację szeregu wartościowych opracowań²³. Fragmentarycznymi danymi na temat losów swoich bibliotek dysponowały także inne Kościoły i związki wyznaniowe (przede wszystkim społeczność żydowska²⁴). Ponadto ewidencję strat, ich dokumentację i publikację informacji o stanie swoich zbiorów, prowadziły we własnym zakresie organizacje społeczne, oświatowe²⁵, kulturalne²⁶ i naukowe²⁷.

Ogólnokrajowa rejestracja szkód wojennych rozpoczęta została w październiku 1944 r. na podstawie dekretu PKWN z 27 września tegoż roku. Prowadziło ją Biuro Odszkodowań Wojennych (BOW) funkcjonujące przy Prezydium Rady Ministrów we współpracy z Resortem Administracji Publicznej. Powołano odpowiednie komórki w urzędach wojewódzkich, miejskich, gminnych i starostwach, które miały dokumentować straty wojenne na terenie Polski Centralnej, poniesione w okresie od 1.09.1939 do 9.05.1945 r.²⁸ W ankietach BOW znalazły się rubryki dotyczące strat książek, jednak informacje tego typu traktowane były marginalnie i wybiórczo. Pytanie o biblioteki znalazło się w ankietach na temat strat administracji publicznej, związków religijnych i stowarzyszeń społecznych oraz w kwestionariuszach przeznaczonych dla osób prywatnych²⁹. Od 1945 r. rejestrację strat kulturalnych – z wyłączeniem bibliotek – przejął Wy-

dział Rewindykacji i Odszkodowań³⁰ Ministerstwa Kultury i Sztuki. Rejestrację strat bibliotecznych prowadził – od 21.9.1944 do 1.1.1947 r.³¹ – Wydział Bibliotek³² Ministerstwa Oświaty pod kierownictwem Józefa Grycza³³. Jak podkreśla B. Bienkowska „Tak szeroko zakrojone w skali krajowej przedsięwzięcie miało na celu przede wszystkim zgromadzenie dokumentacji do roszczeń odszkodowawczych zgłaszanych przez władze polskie na forum międzynarodowym w latach 1945-1947. Całą akcję cechowały: pośpiech, rozproszenie wysiłków, brak koordynacji i dopracowania metod a w efekcie fragmentaryczność i nieprzystawalność wyników. Główny nacisk spoczywał na oszacowaniach ilościowych i wycenach finansowych a do nich właśnie ankiety dawały najmniej pewną podstawę (...) w kwestionariuszu rozesłanym przez Min. Ośw. znajdowało się czternaście rubryk: liczba porządkowa; miejscowość; nazwa biblioteki; właściciel biblioteki; wartość; rodzaj biblioteki; liczba tomów w sierpniu 1939 – książki, czasopism; straty zbiorów spowodowane przez Niemców, ludność; straty inwentarzy i katalogów; sposób zniszczenia książek; udokumentowanie, świadkowie; obecny stan; data zgłoszenia strat i szkód; nazwisko i adres zgłaszającego. W najsolidniej nawet wypełnionych kwestionariuszach wiele rubryk pozostawało pustych z braku wiadomości, wiele danych wpisywano szacunkowo. Niemniej te arkusze zbiorcze pozwalały na zorientowanie się w sytuacji bibliotek w terenie. Znacznie więcej realiów zawierały ankiety rejestrujące stan poszczególnych placówek, które stanowiły podstawy do zestawień ogólnych (...) Oprócz wspomnianych wyżej mankamentów bilans strat dokonany w 1947 r. miał te generalne ograniczenia, że z założenia obejmował tylko biblioteki szkolne, powszechne oraz naukowe wyłącznie z terenów Polski centralnej (bez Ziemi Odzyskanych i terytoriów utraconych na wschodzie). Nie uwzględniono księgozbiorów innych typów i form własności oprócz państwowej, samorządowej i – rzadko – społecznej. Pominięto zbory prywatne. W jednym z zestawień z dn. 1 sierpnia 1945 r. znalazła się jednorazowa wzmianka o stratach dwóch milionów tomów prywatnych, w tym przypadku nie poparta dokumentacją. Była to liczba szacunkowa, nie wykorzystano bowiem danych z ankiet indywidualnych zgromadzonych wówczas innymi kanałami administracyjnymi. Właśnie dane zbiorcze przygotowane w Min. Ośw. przez długie lata przyjmowano w piśmiennictwie fachowym jako pełne (niekiedy z drobnymi modyfikacjami), zapominając z czasem o ich zminimalizowanym zakresie (...) J. Grycz i jego współpracownicy zawsze bardzo mocno podkreślali, że są to obliczenia niekompletne, prowizoryczne, przybliżone – i tak było w istocie”³⁴.

Mimo tej sytuacji w latach 1945-1947 ukazało się szereg wartościowych, pod względem źródłowym, publikacji na temat losów bibliotek w czasie i zaraz po okupacji niemieckiej. Do najważniejszych wśród nich należały artykuły J. Grycza i K. Janiczka, oparte na pracach rejestracyjnych w Ministerstwie Oświaty³⁵. Dużo istotnych informacji przynosiły opracowania o charakterze regionalnym³⁶ i krajowym³⁷, w tym poświęcone określonym typom bibliotek³⁸ i zbiorów³⁹, chociaż nie były wolne od błędów, ze względu na fragmentaryczność, niepełność danych. Z opracowań regionalnych, najwięcej wartościowych publikacji poświęconych było Wielkopolsce. Można tutaj wymienić publikacje poświęcone sytuacji bibliotek w regionie⁴⁰ i poszczególnych miastach, głównie w Poznaniu⁴¹ i Kórniku⁴². Cenne publikacje dotyczyły bibliotek – głównie naukowych – funk-

cjonujących w największych miastach centralnej Polski. Wiele opracowań odnosiło się do bibliotek warszawskich⁴³, a także m.in. krakowskich⁴⁴, lubelskich⁴⁵, łódzkich⁴⁶, toruńskich⁴⁷.

Publikowano także opracowania poświęcone ważniejszym bibliotekom naukowym w mniejszych ośrodkach⁴⁸, takim jak np. Biblioteka im. Zielińskich przy Towarzystwie Naukowym Płockim⁴⁹, bibliotekom publicznym i szkolnym⁵⁰, istotnym dla społeczności lokalnych⁵¹, a także zbiorom zrabowanym w czasie wojny i odnalezionym w następnych latach⁵². W 1946 r. pojawiła się inicjatywa Naczelnej Dyrekcji Bibliotek wydania „Księgi wspomnień” bibliotekarzy, aktywnych w czasie okupacji. Część z nich ukazała się dopiero w publikacji „Walka o dobra kultury” z 1970 r.⁵³.

Pierwszy okres edycji materiałów poświęconych stratom wojennym bibliotek zamyka niejako „Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych w Polsce w latach 1939-1945”⁵⁴, gdyż akcja dokumentacyjna została (w 1947 r.) przerwana przez władze, a zebrane materiały szybko traciły na aktualności względnie ulegały rozproszeniu⁵⁵. Jednak w latach 1948-1949 ukazało się szereg istotnych publikacji będących jej pokłosiem, a przede wszystkim efektem indywidualnych prac historyków, bibliotekarzy i archiwistów, w tym m.in.: opracowanie Edwarda Chwalewika poświęcone exlibrisom⁵⁶, artykuł Adolfa Chybińskiego na temat polskich zbiorów muzycznych⁵⁷, opracowanie L. Zembrzuskiego o dziejach bibliotek lekarskich⁵⁸, publikacje o zbiorach odzyskanych⁵⁹, kolejne publikacje na temat strat dóbr kultury w poszczególnych miejscowościach, głównie w Warszawie⁶⁰, a także m.in. w Poznaniu⁶¹. Wartość tych opracowań podnosi fakt, że w odróżnieniu od okresu poprzedniego, ich autorami byli przede wszystkim specjaliści, dysponujący wiedzą na temat zbiorów i organizacji bibliotek.

Ogólna ocena dorobku piśmienniczego lat 1939-1949 może być tylko pozytywna. W ekstremalnych warunkach, związanych z okresem okupacji niemieckiej, wejściem wojsk sowieckich do Polski, instalacją tzw. Rządu Lubelskiego, środowisku bibliotekarskiemu, a szerzej mówiąc naukowemu, udało się udokumentować i opisać okupacyjne dzieje bibliotek polskich na podstawie tych źródeł do których miało dostęp i które mogło wykorzystać. I mimo to, że opracowania z lat 1939-1949 z przyczyn wyżej omówionych, nie oddawały w pełni rzeczywistości w zakresie losów bibliotek polskich w okresie okupacji niemieckiej, to przez dziesięciolecia informacje w nich zawarte, były cytowane w literaturze przedmiotu.

Przypisy:

¹ B. Bieńkowska, *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, (red.), B. Bieńkowska, Poznań 1998, s. 9-10.

² A. Mężyński, (red.), Warszawa 1994.

³ Ibidem, s. 6.

⁴ Kraków 1999, s. 131-138.

⁵ Zob. m.in., prace M. Lecha, *Materiały do dziejów książki i czytelnictwa polskiego w bibliotekach i archiwach leningradzkich*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej 1968”, nr 3, s. 25-27; tenże: *Akta notarialne jako źródła do badań nad księgozbiorami domowymi*, w: *Studia o Książce*, t. 9, 1979, s. 187-201; tenże: *Kartoteka źródeł archiwalnych do dziejów książki i czytelnictwa polskiego, 1800-1939*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej 1964”, z. 4, s. 14-15; K. Głombiowski, *O funkcjonalną koncepcję nauki o książce*, Wrocław 1970; K. Migoń, *Uwagi o rozwoju i perspektywach historiografii książki*, w: *Studia o Książce*, t. 5, 1975, s. 15-44; tenże: *Metodologia bibliotekoznawstwa i nauki o informacji naukowej*, Poznań 1976; S. Siekierski, *Pamiętniki jako źródło badań czytelnictwa*, w: *Studia o Książce*, t. 6, 1976, s. 3-22; H. Chamerska, *Akta hipoteczne i notarialne jako źródła do badań nad księgozbiorami prywatnymi XIX-XX w.*, w: *Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi*, z. 3, 1977, s. 5-22; Z. Gaca-Dąbrowska, *Sytuacja w badaniach nad dziejami bibliotek i bibliotekarstwa w XIX i XX w.*, w: *Studia o Książce*, t. 12, 1982, s. 71-84; A. Żbikowska-Migoń, *Wydawnictwa źródłowe do dziejów książki w Polsce stan i potrzeby*, tamże, s. 32-47; M. Dębowska, *Bibliologia, bibliografia, bibliotekoznawstwo...*; *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*. (Red.), A. Mężyński, Warszawa 1994; Prace B. Bienkowskiej: *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych*, w: *Studia o Książce*, t. 16, 1986, s. 3-15; też: *Wokół raportu o stratach bibliotek polskich w czasie II wojny światowej. Problematyka bibliologiczna*, w: *Symposia bibliologica*. Warszawa 1995, s. 86-92; też: *Zastosowania bibliologii w pracach Biura Pełnomocnika Rządu do Spraw Dziedzictwa Kulturalnego za granicą*, (na przykładzie urzędowej dokumentacji strat bibliotek w Polsce podczas II wojny światowej). „Roczniki Biblioteczne”, t. 45, 2001, s. 3-27; J. Plis, *Źródła dotyczące strat bibliotek w czasie II wojny światowej. Ocena ich wiarygodności*, w: *Symposia bibliologica*, Warszawa 1995, s. 139-149; H. Łaskarzewska, *Działalność Pracowni Dokumentacji Księgozbiorów Historycznych Biblioteki Narodowej. Współpraca krajowa i międzynarodowa*; też: *Założenia wstępne dotyczące „Informatora o polskich księgozbiorach historycznych i powstałych na ziemiach polskich po 1950 r.*, w: ibidem, s. 7-22; S. Waligórski, *Wokół raportu o stratach bibliotek w czasie II wojny światowej – problemy informatyczne*, w: ibidem, s. 125-130; Z. Gaca-Dąbrowska, *Historyk bibliotek polskich wobec Raportu*, w: ibidem, s. 131-138; J. Puchalski, *Badania nad źródłami do dziejów bibliotek w granicach II Rzeczypospolitej w latach 1939-1945: zarys problematyki*, w: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu*, Warszawa-Pułtusk 1999, s. 151-157; J. Szymański, *Trudności z identyfikacją bibliotek na ziemiach polskich w I połowie XX wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, t. 45, 2001, s. 41-54; U. Paszkiewicz, *Wybrane problemy dokumentacji zbiorów bibliotecznych na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej do 1939 roku*, ibidem, s. 55-90.

⁶ W serii: *Prace i materiały Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań Ministerstwa Kultury i Sztuki*, w latach 1945-1951, ukazało się 14 publikacji. W 1945 r. wydano pracę W. Suchodolskiego: *Zagadnienia prymatu strat kulturalnych w ogólnym programie odszkodowań (Rebuilding culture. The meaning of the reparation for Poland*, Warsaw 1945). Inne opracowania z omawianej serii to: W. Borowy, *Tezy ogólne w sprawie rewindykacji i odszkodowań z zakresu kultury i sztuki*, Warszawa 1945.

Problem rewindykacji podnoszony był także w prasie codziennej, np. W. Kłyszewski, *Rewindykacja*, w: *Odrodzenie 1945*, nr 23; A. K., *Jeszcze o rewindykacji mienia narodowego z Niemiec do Polski*, „Rzeczpospolita”, nr 11, 1947; Jotka, *Zagadnienia rewindyka-*

cyjne (stanowisko MKiS), „Kurier Codzienny”, nr 55, 1947; w wydawnictwach okolicznościowych np. *Warsaw Accuses. Exhibition catalogue*, Warsaw 1945; w czasopiśmiennictwie naukowym, np. W. Antoniewicz, *Rewindykacje i odszkodowania zabytków archeologicznych ziem Polski*, w: *Z Otchłani Wieków*, z. 7-10, 1946, s. 56-57; W. Kieszkowski, *Składnica muzealna Paulinum i rewindykacja zabytków na Dolnym Śląsku*, w: *Pamiętnik Związku Historyków Sztuki i Kultury*, t. 1, 1948. Należy jednak zwrócić uwagę, że wymienione publikacje w większym stopniu dotyczyły problematyki kultury artystycznej, niż bibliotek. Tym ostatnim więcej uwagi poświęcił m.in. F. Szymiczek w artykule: *Akcja zabezpieczająca i rewindykacyjna na Śląsku*, „Przegląd Zachodni”, nr 2, 1946, s. 192-195; [S. M. Sawicka] St. M. S., *Rewindykacja mienia kulturalnego aliantów odwołanego w Niemczech*, w: *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, nr 1, 1946, s. 133.

⁷ L. Gonddek, *Polskie misje wojskowe 1935-1949. Polityczno-prawne, ekonomiczne i wojskowe problemy likwidacji skutków wojny na obszarze okupowanych Niemiec*, Warszawa 1981; Tenże: *Problemy restytucyjne w pracach Polskiej Misji Wojskowej w Niemczech*. „Przegląd Zachodni”, nr 3, 1979; W. Kowalski, *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury*, Warszawa 1994; J. Plis, *Księgozbiory rozproszone. Problemy prawne i biblioteczne*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1996, s. 405-445.

⁸ M. Dębowska, *Bibliologia, bibliografia, bibliotekoznawstwo, informacja naukowa. Wybór prac*, Warszawa 1999, s. 12-14.

⁹ [Red.] W. Borowy, *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej...*, s. 18.

¹⁰ *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej...*, s. 15.

¹¹ London, (po czerwcu 1941 r.), s. 431-500. Wersja pełna, pod tytułem *The German new order in Poland* miała 2 wydania w 1942 r. i jedno w 1943.

¹² *London 1944*, (ed.) by Charles Estreicher, London 1945.

¹³ Praca zbiorowa pod red. A. Ordęgi (J. Hulewicza) i T. Terleckiego, t. 1-2, Glasgow 1945. Inne publikacje to m.in.: *German destruction of cultural life in Poland. Documents relating to the administration of occupied countries in Eastern Europe*, nr 2, New York [br. d.]; G. Godden, *Murder of a nation. German destruction of Polish culture*, London 1943.

¹⁴ Np. *Biblioteki i księgarnie pod okupacją*, w: *Kultura Jutra*, nr 1, 1943, s. 21-23.

¹⁵ W. Kowalski, *Likwidacja skutków II wojny światowej...*, s. 17-20.

¹⁶ M. Danilewiczowa, *Losy bibliotek polskich*, Londyn 1942.

¹⁷ Taż: *Biblioteki polskie pod okupacją niemiecką*, „Wiadomości Polskie”, nr 12, Londyn 1943, s. 1.

¹⁸ Taż: *Straty wojenne bibliotek polskich*, w: *Teki Historyczne*, nr 1, Londyn 1948, s. 1-26.

¹⁹ Analogicznie do terenów okupowanych przez Niemcy, także i w przypadku okupacji sowieckiej starano się dokumentować stan i straty kultury polskiej, czego wyrazem była m.in. publikacja: F. E., *The Soviet Occupation of Poland 1939-1941*, Londyn 1945.

²⁰ *Polen. Generalgouvernement. Zentralblatt fuer Bibliothekswesen*, 1941, s. 162-163; Tenże: *Bibliotheken des Generalgouvernement im Kriegseinsatz*, Krak. Zeit., 1943, nr 99, s. 5 i inne. Zob. także m.in. S. Frauendorfer, *Das landwirtschaftlichen Bibliothekswesen im Generalgouvernement. Berichte der Landwirtschaftlichen Forschungsanstalt des Generalgouvernements* 1944, t. 2, s. 1-14; A. Lattermann, *Geschichte und Auf-*

gaben der Staats und Universitätsbibliothek Posen, Zentralblatt für Bibliothekswesen, t. 1, 1941, s. 11-18; H. von Pozniak, O. Schneider, *Wiener Zeitungswissenschaftler im Generalgouvernement, Zeitungswissenschaft*, t. 10, 1942, s. 549-559; O. Walde: *Neue Bücher- und Bibliotheksgeschichtliche Forschungen in deutschen Bibliotheken, Nordisk Tidskrift för Bokoch Biblioteksväsen*, 1942, s. 225-230. Więcej zob. w: J. Kowalik: *Polonica niemieckie za czas od 1. września 1939 do 31 grudnia 1948 roku*, Paryż 1952.

²¹ Przy współpracy H. Łaskarzewskiej, Warszawa 2003. Obok dokumentów okupacyjnych władz niemieckich publikacja ta zawiera we wstępie omówienie struktury władz administracyjnych GG, w tym Głównego Zarządu Bibliotek (Hauptverwaltung der Bibliotheken im GG) oraz archiwów, w których można znaleźć dokumenty władz niemieckich odnoszące się do bibliotek polskich. Opracowanie to ma kapitalne znaczenie dla badań źródłowych nad dziejami naukowych bibliotek polskich na terenie GG.

²² Obok omawianych przez A. Mężynskiego publikacji: M. Komorowski, *Die wissenschaftlichen Bibliotheken im Generalgouvernement Polen (1940-1945)*. In: *Bibliothek, Forschung und Praxis*, nr. 1, 1983, s. 69-75; J. Pirożyński, K. Ruszajowa, *Die nationalsozialistische Bibliothekspolitik in Polen während des Zweiten Weltkrieges*, w: *Bibliotheken während des Nationalsozialismus*, t. 1, Wiesbaden 1989, s. 199-225; A. Rapmund, *Die deutsche Bibliothekspolitik in der Tschechoslowakei und in Polen während des 2. Weltkrieges*, Berlin 1993 (rozprawa doktorska), warto zwrócić uwagę także na opracowania: H. Heller, *Probleme der polnischen Kultur*, Berlin 1948; *Die Musikbestände der Warschauer Bibliotheken in der Nachkriegszeit. Kulturprobleme des neuen Polen*, 1952, nr 9, s. 9-11; *Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz. Die Beziehungen der Berliner Staatsbibliotheken nach Polen. Reflexionen zur Zeit- und Bestandsgeschichte*, Wiesbaden, 1997; *Aus der Staatsbibliothek zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz*, Bd. 5; *Deutsche Politik in Polen 1939-1945. Aus dem Diensttagebuch von Hans Frank, Generalgouverneur in Polen. Imanuel Geiss; Wolfgang Jacobmeyer (Hg.)*. Opladen 1980; A. Mężynski: *Die Verluste der polnischen Bibliotheken während des Zweiten Weltkrieges im Lichte neuer Archivforschungen*, w: *Displaced books – Bucherrückgabe aus zweierlei Sicht. 2. durchges. und erw. Aufl. „Laurentius Sonderheft“*, Hannover 1999, s. 34-40.

²³ M.in. S. Styś, *Biblioteka teologiczna kolegium OO. Jezuitów „Bobolanum”*. „Bibliotekarz”, nr 8/9, 1946, s. 186-187; [S. Wszyński] X. S. w: *Z Biblioteki im. XX Chodyńskich przy Seminarium Włocławskim. Kronika Diecezji Włocławskiej*, 1945, nr 2, s. 100-101; J. Zawadzki: *Sprawozdanie ze stanu bibliotek i archiwów diecezji warmińskiej. Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 13, z. 1/4, 1947, s. 103; A. Liedtke, *Biblioteka Seminarium Duchownego w Pelplinie. Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 13, z. 1/4, 1947, s. 89-92; S. Chodyński, *Biblioteka Kapituły Włocławskiej*, Uzupełnieniem o katalogach autorstwa S. Librowskiego, Włocławek 1949.

²⁴ *Tentative list of Jewish cultural treasures in axisoccupied countries. By the research staff of the Commission on European Jewish Cultural Reconstruction*, New York 1946.

²⁵ M.in., *Towarzystwo Czytelní Ludowych*, zob. artykuły: *TCL w Ostrowie wznawia swoją działalność*, „Głos Ostrowski”, nr 9, 1945, s. 3; Z. Wyrębski, *TCL na Śląsku*, „Bibliotekarz”, nr 5, 1946, s. 118.

²⁶ A. Chybiński, *Wojenne losy polskich zabytków muzycznych*, „Ruch Muzyczny”, nr 1, 1945, s. 9-11.

²⁷ *Działalność gabinetów i zakładów badawczych w okresie 1937-1939 i ich losy wojenne*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 1938-1945, s. 26-41.

²⁸ J. Plis, *Zródła...*, s. 140.

²⁹ AAN. Min Adm. Publ., sygn. 856, s. 31-58, 77-80.

³⁰ Później działał pod nazwą Biura Rewindykacji i Odszkodowań.

³¹ Pojedyncze ankiety napływały jeszcze w 1948 r., ale nie były już przedmiotem zbiorczych analiz. Zob. B. Bieńkowska: *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi...*, przypis nr 3.

³² Od 1946 r. Naczelna Dyrekcja Bibliotek.

³³ W Wydziale pracowali m.in. Adam Łysakowski, Józef Janiczeki, Marian Falski.

³⁴ Cyt. za: *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi...*, s. 17.

³⁵ J. Grycz, *Problemy biblioteczne obecnej doby*, „Przegląd Biblioteczny”, 1946, s. 4-6; K. Janiczek, *Sprawy biblioteczne w ramach działalności Ministerstwa Oświaty*, „Bibliotekarz”, nr 1/2, 1946, s. 1-13. Do spraw ogólnych odnosił się także K. Świerkowski w artykule: *Zabezpieczanie księgozbiorów poniemieckich i podworskich oraz sprawa ich zużytkowania*, w: *Aktualne zagadnienia bibliotekarskie. Pierwsza powojenna konferencja okręgowych wizytatorów bibliotek w dniach 24-27 października 1945 r. w Pabianicach*, Warszawa 1946, s. 25-32.

³⁶ Np. K. Tymecki, *Biblioteki w Gdyni i na Wybrzeżu w latach 1939-1946*, „Bibliotekarz”, nr 6/7, 1946, s. 144-145.

³⁷ Obok wspomnianych artykułów J. Grycza, *Problemy biblioteczne...*, s. 22-23 i K. Janiczka, *Sprawy biblioteczne...*, s. 1-7, także publikacje: M. Dembowska, Wodzinowska, *Stan bibliotek polskich*, „Przegląd Biblioteczny”, z. 1/2, 1947, s. 12-23; Taż: *Biblioteki polskie po wojnie*, „Wiedza i życie”, nr 1/2, 1947, s. 151-156; A. Birkenmajer, *Les bibliothèques polonaises entre 1938 et 1947*, „Actes du Comité International des Bibliothèques 13 sess”, vol. 12, 1947, s. 261-265.

³⁸ M.in.: A. Lewak, *Polskie biblioteki naukowe zniszczone w 1939/44 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, z. 3/4, 1939-1945, s. 687-699; S. Konopka, *Polskie biblioteki lekarskie*, Warszawa 1945; *Pracownie naukowe szkół wyższych w Polsce 1945/1946*. [Red. M. Falski]. Warszawa 1947.

³⁹ M.in.: S. Bodniak, *Straty wojenne zbiorów rękopiśmiennych bibliotecznych*, w: *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1945/1946*, nr 1, s. 31/32; S. F. Michalski, *Straty orientalistyki polskiej*, w: *Odrodzenie*, nr 43, 1945, s. 7; J. Kostrzewski, *Losy nauk prehistorycznych w czasie wojny i po wojnie*, w: *Nauka Polska*, t. 25, 1947, s. 132-154; W. Sierpiński, *Matematyka polska w czasie wojny i po wojnie*, w: *Nauka Polska*, t. 25, 1947, s. 93-94.

⁴⁰ M.in.: *Sprawozdanie z działalności Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w zakresie bibliotekarstwa w czasie od końca kwietnia do 15 października 1945 roku*, w: *Aktualne zagadnienia bibliotekarskie. Pierwsza powojenna konferencja wizytatorów w dniach 24-27 października 1945 r. w Pabianicach*, Warszawa 1946, s. 109-120; Cz. Pilichowski, *Szkody materialne i moralne szkolnictwa wielkopolskiego od r. 1939-1945*, „Polska Zachodnia”, nr 4, 1945, s. 4; K. M. Pospieszalski, *Polska pod niemieckim prawem 1939-1945 (Ziemie Zachodnie)*, Poznań 1946.

⁴¹ M.in.: J. Baumgart, *Biblioteki poznańskie 1939-1945*, „Bibliotekarz”, nr 4, 1946, s. 92-93; J. Kostrzewski, *Biblioteka Muzeum Prehistorycznego [w Poznaniu]*, w: *Książka i Kultura*, nr 5, 1947, s. 6-7.

⁴² S. Bodniak, *Sprawozdanie z prac w Bibliotece Kórnickiej za okres od 22 stycznia 1945 r. do 30 czerwca 1945 r.*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, z. 3, 1939-1946, s. 315-322; Tenże: *Sprawozdanie kierownictwa Biblioteki Kórnickiej za okres administracyjny od 1 lipca 1945 roku do 30 czerwca 1946 roku*, ibidem, s. 323-330; S. Bodniak, *Zbiory naukowe w Kórniku za okupacji i obecnie*, „Przegląd Zachodni”, nr 4, 1946, s. 385-390; *Sprawozdanie Biblioteki Akademii Handlowej w Poznaniu za lata 1939-1946*, „Rocznik Akademii Handlowej w Poznaniu” 1945-1945/46, s. 130-133.

⁴³ M.in.: K. Świerkowski, *Warszawskie biblioteki naukowe*, „Bibliotekarz”, nr 1, 1945, s. 10; W. Borowy, *Białe kruki wśród ruin Warszawy*, w: *Radio i Świat*, 1945, nr 10, s. 3; H. P., *317 tys. książek spłonęło w Bibliotece Publicznej w Warszawie*, „Gazeta Ludowa”, nr 25, 1945, s. 4; H. Hleb-Koszańska, *Biblioteka Instytutu Bałtyckiego*, „Bibliotekarz”, nr 10, 1946, s. 214-215; B. Horodyski, *Fragment katalogu dokumentów pergaminowych Biblioteki Ordynacji Zamojskiej*, „Przegląd Historyczny”, 1946, s. 96-98; J. Krzyżanowski, *Nauka w Warszawie*, w: *Odrodzenie*, nr 20, 1945, s. 3; M. Łodyński, *Biblioteki w odbudowującym się życiu naukowym Warszawy*, „Przegląd Historyczny”, t. 36, s. 42-50; T. Mikulski, *Popiół*, Warszawa, nr 6, 1946, s. 4; *Odnalezienie cennego księgozbioru Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy w Pradze Czeskiej*, „Życie Warszawy”, nr 180, 1945, s. 3; *Nauka polska ma prawo do odszkodowań*, w: *Kronika Odbudowy Warszawy*, 1946, nr 11, s. 5-7; *Warszawa oskarża. Przewodnik po wystawie urządzonej przez Biuro Odbudowy Stolicy wespół z Muzeum Narodowym w Warszawie. Warszawa, maj-czerwiec 1945*, Warszawa 1945; S. Wierczyński, *Biblioteka Narodowa*, „Tygodnik Warszawski”, nr 42, 1945, s. 6; H. Bohosiewiczowa, *Biblioteka Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego*, „Przegląd Biblioteczny”, z. 1/2, 1947, s. 58-61; S. Konopka, *Główna Biblioteka Lekarska w 1945 i 1946 roku*, „Polski Tygodnik Lekarski”, nr 2, 1947, s. 11, 14; nr 3, s. 19; T. Makowiecki, *Warszawska Biblioteka Uniwersytecka 1939-1944*, Frankfurt n. Menem 1947; L. Sawicki, *Państwowe Muzeum Archeologiczne. (Okres międzywojenny, okupacji i lata 1945-1947). Sprawozdania P[aństwowego] M[uzeum] A[rcheologicznego]*, Warszawa 1945-1947, s. 25-26, 30.

⁴⁴ Np. A. M. Friedberg, *Archiwa i biblioteki krakowskie*, w: *Kraków pod rządami wroga 1939-1945*, Kraków 1945. Zob. też wykaz opracowań w P. Lechowski, *Biblioteki Krakowa...*, s. 131-138.

⁴⁵ M.in.: *Straty wojenne bibliotek lubelskich*, „Głos Ludu”, nr 26, 1945, s. 4; H. Wołańska, *Centralna Biblioteka Pedagogiczna przy Kuratorium Okręgu [Szkolnego] Lubelskiego*, „Bibliotekarz”, nr 8/9, 1946, s. 185-186; Z. Ziemkiewicz, *Miejska Biblioteka Publiczna [w Lublinie]*, „Bibliotekarz”, nr 8/9, 1946, s. 183-184.

⁴⁶ M.in.: J. Warężak, *Rejestracja szkód wojennych w Łodzi*, w: *Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi*, 1945, nr 1, s. 13-28.

⁴⁷ M.in.: J. Przybyłowa, *Biblioteki Torunia. Bibliotekarz 1946 nr 10 s. 208-210; Biblioteka Uniwersytecka i Książnica Miejska im. Kopernika w Toruniu*, „Kwartalnik Historyczny”, z. 3/4, 1939-1946, s. 751-752.

⁴⁸ M.in.: F. Kotula, *Z dziejów Rzeszowa 1939-1944. Losy rzeszowskich zabytków i pamiątek*, Rzeszów 1947.

⁴⁹ M.in.: M. Kieffer, „Bibliotekarz”, nr 11/12, 1946, s. 244-246; *Niepowetowane straty Płocka w dziedzinie kultury i sztuki*, „Robotnik Mazowiecki”, nr 4, 1945, s. 5.

⁵⁰ Np. Z. Rutkowska, *Biblioteka Szkoły im. Vetterów*, „Bibliotekarz”, nr 8/9, 1946, s. 187-188.

⁵¹ M.in.: J. Marcinkiewicz, *Publiczna Biblioteka Powiatowa w Kielcach*, „Bibliotekarz”, nr 6/7, 1946, s. 149; S. Podhorska-Okolów, *Biblioteka Miejska w Częstochowie*, „Bibliotekarz”, nr 6/7, 1946, s. 150-151; J. Rogala, *Biblioteka Powiatowa w Garwolinie*, „Bibliotekarz”, nr 11/12, 1946, s. 246; J. Stępieniowa, *Biblioteka Miejska w Pabianicach [całkowicie zniszczona przez Niemców]*, „Bibliotekarz”, nr 2/3, 1945, s. 15-16; S. Szczęsny, *Biblioteka Powiatowa w Jędrzejowie*, „Bibliotekarz”, nr 6/7, 1946, s. 152; A. Szulc, *Biblioteka [w Lubartowie]*, „Bibliotekarz”, nr 8/9, 1946, s. 188-189; S. Waćkowska, *Biblioteka Miejska [w Siedlcach]*, „Bibliotekarz”, nr 8/9, 1946, s. 189-190; Z. Wilczewski, *Dzieje Biblioteki Miejskiej w Białymstoku*, w: *Jedność Narodowa*, 1946, nr 47, s. 4; F. Szymiczek, *Śląska Biblioteka Publiczna w Katowicach po wojnie*, w: *Zaranie Śląskie*, z. 1/2, 1947, s. 71-74.

⁵² M.in.: *Pięć wagonów dzieł sztuki ze zbiorów polskich odnaleziono na terenie Niemiec*, w: *Jedność Narodowa*, 1947, nr 33, s. 2; *Rewindykowanie cennych rękopisów i książek*, „Tygodnik Warszawski”, 1947, nr 28, s. 8.

⁵³ A. Kawecka-Gryczowa, *Ochrona zbiorów w Bibliotece Narodowej*, w: *Walka...*, t. 1, s. 241.

⁵⁴ Warszawa 1947.

⁵⁵ B. Bienkowska, *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi*, s. 17.

⁵⁶ E. Chwalewik, *Wojenne straty polskich zbiorów exlibrisów*, Wrocław 1949.

⁵⁷ A. Chybiński, *Rejestracja i zabezpieczenie zabytków muzyki polskiej*, w: *Kwartalnik Muzyczny*, 1949, z. 25, s. 183-190 (na s. 190-192 koreferat A. Simon).

⁵⁸ L. Zembrzusi, *Biblioteki lekarskie w Polsce. Szkic historyczny*, Warszawa 1948.

⁵⁹ M.in.: Katalog wystawy rękopisów i druków wywiezionych przez hitlerowców do Niemiec, uratowanych przez Armię Czerwoną i przekazanych Polsce przez Rząd Radziecki. Warszawa 1948 i artykuł na ten temat P. Koczorowskiego: *Wystawa rękopisów i druków, wywiezionych przez hitlerowców do Niemiec, uratowanych przez Armię Czerwoną i przekazanych Polsce przez Rząd Radziecki*, „Bibliotekarz”, 1948, nr 10/11, s. 160-162; *Odzyskane zbiory*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Książki”, nr 7, 1948, k. 6-7.

⁶⁰ M.in. *Straty kulturalne Warszawy*, t. 1. Praca zbiorowa pod red. W. Tomkiewicza. Warszawa 1948; A. Lewak, *Biblioteki naukowe*, w: *Straty kulturalne Warszawy*, t. 1. Warszawa 1948, s. 111-126; T. Manteuffel, *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40-1944/45*, Warszawa 1948; Tenże: *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji*, w: *Straty kulturalne Warszawy*, t. 1, Warszawa 1948; Z. Rothertova, *Biblioteka [Muzeum Narodowego]*, w: *Straty kulturalne Warszawy*, t. 1, Warszawa 1948, s. 245-247; S. M. Sawicka, *Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w latach 1939-1949*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, nr 3/4, 1949, s. 392-397; *Warszawa w liczbach 1947*, Warszawa 1948; H. Więckowska, *Dodatek do katalogu rękopisów batignolskich*, „Przegląd Biblioteczny”, z. 1/2; 1949, s. 46-64; J. Zathay, *O kilku przypadkach zabytkach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej w Warszawie*, w: *Studia z dziejów kultury polskiej*, Warszawa 1949, s. 73-95; B. Horodyski, *Spuścizna działu rękopiśmiennego Biblioteki Żałuskich*, „Przegląd Biblioteczny”, z. 1/2, 1948, s. 40-63.

⁶¹ M.in. H. Szoldrska, *Walka z kulturą polską. Uniwersytet Poznański podczas okupacji*, Poznań 1948.